

100 éve történt: Musza Dagh hősei nyomában

Franz Werfel 1933-ban, a terjeszkedő fasizmus árnyékában alkotta meg a számára világhírt hozó *A Musza Dagh negyven napja* című regényét, melyet több mint harminc nyelvre lefordítottak, és azóta is számos kiadást ért meg. A *Dzsebel Muszára* vonult örömeinek történetében az író az örmény népi történetek egyetlen epizódját emelte epikus magaslatokba, s állított örök emléket az örmény hősiességnek. Werfelt a század első évtizedétől foglalkoztatták az erkölcs és történelmi igazság problémái, a húszas évek végén, damaszkuszi tartózkodása idején került kapcsolatba az örmény népi történetek túlélőivel. Ekkor fordult figyelme e kis, elnyomott, tragikus sorsú nép történelme felé. Ezt követően a bécsi mekhitaristák kolostorkönyvtárában három éven keresztül tanulmányozta az örmények történelmét és az örmény kultúrát, elolvasta az I. világháború dokumentumanyagát, hogy közelebb jusson az örmények „lelkéhez”, s megértse tetteik belső mozgatórugóit.

Ezekből az élményekből és információkból született a XX. század talán legmonumentálisabb, az 1915-ös örmény népi történet egyik fejezetét felölelő, erkölcsi kérdéseket is reflektorfénybe állító történelmi regénye. A könyv főhőse a Párizsban nevelkedett, örmény Bagradjan, aki a rendkívüli történelmi helyzetben vállalta, hogy népe szellemi vezetője lesz. Hat örmény falu népét felvitte a Mózes-hegyre (Musza Dagh), akikkel az ellenük küldött török katonasággal szemben hősiességgel védelmezték állásaikat. A negyven nap alatt Bagradjan eggyé válik az örmény közösséggel, melyet francia származású felesége mindvégig kívülről szemlél. Mielőtt a törökök végső csapást mérnének rájuk, francia cirkálók jönnek segítségükre, s evakuálják a néhány ezernyi örményt.

Bagradjan nem tart velük, úgy érzi, bevégezte küldetését. A gyilkos török golyó fia sírjánál teríti le; a Musza Daghon hal meg, fia keresztjével a mellén.

Az olvasóban a regény hangsúlyozott dokumentumjellege okán számos kérdés merül fel: valóban úgy történt-e minden, ahogyan azt Werfel megírta, s valóban élt-e, s ha élt, olyan volt-e Gabriel Bagradjan, amilyennek Werfel látta?

A szkéné és a szereplők

A Musza Dagh, Dzsebel Musza, vagy örményül: Musza Ler a Földközi-tenger keleti partján 1355 méteres magasságban emelkedik az Orontesz mentén. Tetejét háromszögletű fennsík alkotja, ez az ún. Damladzsik (Tamladzsik), ahonnan pompás kilátás nyílik a tenger, illetve az Orontesz-völgy irányába. A hegy délkeleti és délnyugati oldala szinte függőlegesen tör magasba. A hegyhátat a déli, sziklásabb részek kivételével dús erdő borítja.

Az örményeket II. Tigran Arsakida örmény király a Kr.e. I. században telepítette a Földközi-tenger partjára. Az itt élők főként föld- és kertműveléssel foglalkoztak. A mediterrán éghajlat kedvezett a selyemhernyó-tenyésztésnek és a méhészetnek is. A falvakban ügyes fafaragók, csipkeverők, selyemszővők is éltek; termékeikkel Kilikia és az Antiokhia vidékéig kereskedtek. Ez a terület az I. világháború előtt az aleppói vilajet antiokhiai járásához tartozott, s a hegy körül hat örmény falu népe élt: *Kebuszije, Vagef, Khederbek, Joghunoluk, Hadzsi Habibli* és *Bithiasz* összesen mintegy hatezer lakosa. A Musza Dagh körül élő örmények keresztény szigetet alkottak az őket körülvevő muzulmán tengerben.

Krajcsir Piroska az ELTE Bölcsészettudományi Karán szerzett magyar-francia szakos diplomát. 1980-tól 1991-ig a jereváni Akadémiai Történettudományi Intézet munkatársa volt, ahol nemcsak az örmény nyelvet sajátította el, de mélyebb ismertetést szerzett az örmény történelemről és kultúráról. 1991-ben visszatelepült Magyarországra.

Itthon az örmény diaszpóra és a magyarországi örmény kolónia történetét, az 1915-ös örmény népi történetet, továbbá a magyarországi és anyaországi örmények néprajzi hagyományait kutatja. A fenti tematikában számos tanulmánya jelent meg az elmúlt évek folyamán.

A szerző azonos témájú írása megjelent a *Rubicon* folyóirat 2015/5-6. számában.

Joghunoluk

Rituális harisza-főzés, 1920-as évek

Kilátás a Damlazsdikra

A Mózes-hegy körül élő örmények szelíd és békés alattvalóknak bizonyultak addig, amíg életük nem forgott veszélyben. A XX. század első évtizedéig sikeresen verték vissza a teljes leigázásukra irányuló fegyveres támadásokat, és a török szultáni rezsim túlkapásait is ki tudták védeni.

Az 1915-ös események

A világháború kitörése után a Törökország területén élő örményektől begyűjtötték a fegyvert, a katonaköteles korú férfiakat behívták munkaszolgálatra, a civil lakosságra hadiadót vetettek ki. Így kezdődött az a folyamat, amelyet a történelem az 1915-ös örmény genocídiumnak (népirtásnak) nevez, s amelynek másfél millió örmény – gyakorlatilag az egész Nyugat-Örményországban élő örmény népesség – áldozatul esett. Talaat pasa, az ifjútörök kormány belügyminiszterének titkos rendeletére az örmény lakosság egészét a szíriai sivatagba szándékoztak áttelepíteni. A deportálás csak politikai fedőneve volt az ifjútörökök által eltervezett népirtó akciónak, amely az „örmény kérdést” az örmények totális megsemmisítésével kívánta megoldani.

1915 márciusában megkezdődtek az első erőszakos kitelepítések. 1915. július elején Tigran *Andreaszjan*, zejtuni protestáns lelkész váratlanul szülővárosába, Joghunolukba érkezett. Alig tudott elmene-külni a zejtuni halálmenetből, s rettenetes dolgokat mesélt a vérengzésekről, a deportálásról, a törökök örményekkel szembeni brutális kegyetlenségéről. 1915. július 13-án a szuedijei régióban élő örményeket is felszólították arra, hogy készüljenek fel az áttelepítésre. Keszap falu főterén jelent meg először a felhívás. Néhány nappal később Joghunolukban már hat örmény falu vezetői tanácskoztak arról, hogyan tudnák elkerülni a biztos halált.

Gazdag polgárok és papok egy csoportja mellett kardoskodott, hogy nem lesz deportálás, vagy ha igen, úgy hinni kell a falragaszoknak: a török kormány szavatolja az időszakosan kitelepítettek testi épségét, a kijelölt új lakóterületen az elhagyotthoz hasonló életkörülmények várják őket, és visszatérésük után minden ingó és ingatlan vagyonukat visszakapják majd. Erről győzködte a lakosságot *Nokhudjan*, Bitiasz falu elöljárója, *Szamszon* aga, valamint *Matevosz* és *Markosz* papok.

Antiokhia kajmakámja (tartományi kormányzó – *a szerk.*), *Maruf* július 30-án elrendelte az egész régió kiürítését. Július 31-én éjszaka a Musza Dagh hat örmény falvának népe a hegyre vonult. A többiek, akik úgy gondolták, engedelmes állampolgárai maradnak a hatalomnak, elindultak a biztos halál felé. A többség azonban – mintegy ötezer lélek – úgy döntött, hogy az élethez legszükségesebb holmikkal, élelemmel, állataikkal Tigran *Andreaszjan* s más elöljárók vezetésével a Musza Daghra vonulnak, és ott önvédelmi harcra rendezkednek be.

A Musza Dagh negyven napja

A hegyen *Movszesz Der Kalousdian* és Tigran *Andreaszjan* vezetésével számba vették a védekezésre képes férfiakat – hatszáz embert – és *Jeszai Jaghubjan* vezetésével katonai hadtestet szerveztek. Összeszámolták a fegyvereket is: az örményeknek mindössze 350 puskájuk, 50 pisztolyuk és 200 kardjuk volt. Az önvédelmi csapatok megszervezésében és a védelem irányításában kiemelkedő stratégiai szerepet játszottak még harcedzett, bátor férfiak, mint *Hagob Gharaghozjan*, *Petrosz Tutagljan* és az a *Petrosz Tmlakjan*, aki korábban a zejtuni védelmi harcoknál tüntette ki magát.

A menekültek első dolga volt a védelmi rendszer kiépítése – fából, bozótból, tüskéből megépítették a barikádokat. Kijelölték a védelmi körzeteket, ahol a fegyveres erők összpontosultak. Az erdővel dúsan borított hegy stratégiai szempontból jó választásnak bizonyult.

Az örmények még nem tudták minden ponton elvégezni a védvonal kiépítését, amikor augusztus 7-én a szuedijai *Halid* müdir (elöljáró, bíró – *a szerk.*) vezetésével kétszáz török fegyveressel jelent meg a völgyben. Az örmények hatórás küzdelem után visszaverték a támadókat. A törökök erősítést kértek. Augusztus 10-én már ötezer fős, ágyúkkal felszerelt katonaság támadta meg a gyaur lázadókat. Zuhogó esőben, tizenkét órán át tartott az ütközet. Súlyos vereséget szenvedett az ellenség, de örmény részről is voltak veszteségek. A török kormány számára presztízskérdés volt, hogy a titkos utasításokban megsemmisítésre ítélt, a tömeges kínhalál ellen lázadó keresztény alattvalókat térdre kényszerítsék. Augusztus 19-én *Fakhri* pasa vezetésével kilencezer fős

A khederbeki platánfánál

Musza Dagh-i emlékmű

hadsereg érkezett a Musza Dagh lábához. A törökök két napon át meg-megújuló hullámokban támadták az örményeket, sikerült is elfoglalniuk ez egyik megerősített állást a hegyoldalban. Az éjszaka közeldével itt lepihentek, s úgy tervezték, napkelte után folytatják a támadást. Ám az örmények nem várták be az újabb rohamot, körbezárták és visszaverték a betolakodókat. Török oldalon ezer fős veszteséget jelentettek be, s bár az örmények is temették a halottaikat, a gyász óráit elviselhetővé tette a tudat, hogy a harc során jelentős mennyiségű lőszert és fegyvert zsákmányoltak az ellenségtől.

Fakhri pasa erősítést kért, s a hegyet nemsokára tizenötezer fős reguláris katonaság zárta körül. Feltett szándékuk volt kiéheztetni és megadásra kényszeríteni a hegyen táborozó örményeket.

A menekültek helyzete kétségbeejtő volt. Fogytán az élelem, a lőszer, s ki tudja, meddig képesek ellenállni az egyre növekvő katonai túlerőnek? Az örmények vezetői realisan ítélték meg a helyzetet, s már korábban elküldték segítségkérő leveleiket a szövetségesekhez. Három kitűnő úszót bíztak meg a feladattal, hogy a három példányban írt levelet az Antanthatalmak közeli öbölben veszteglő hadihajóira juttassák. Abban is reménykedtek, hogy a tenge-

ren feltűnik majd egy szövetséges hadihajó, ezért a hegy tengerről jól látható két pontján hatalmas lepedőt feszítettek ki, melyen vörös kereszt mellé a „*Keresztények veszélyben!*” feliratot festették. A kifeszített lepedők mellett éjjel is égett a tűz. Az örmények úgy tervezték, hogy ha a partok közelében feltűnne egy szövetséges hajó, Movszesz Grkjan titkos úton közelíti meg a tengert, úszva eléri a hajót, hogy átadja a lezárt fémdobozban rejtőző angol nyelvű levelet, melyben többek között ez állt: „*Idemenekültünk a török barbárok és hóhérok elől. Az emberiség nevében kérünk benneteket, hogy mentsetek meg életünket, becsületünket... Ne engedjétek, hogy kiéheztessenek bennünket, ne engedjétek elveszni, mentsetek meg lelkeinket, mentsetek meg becsületünket, amíg nem késő...*”

A törökök eközben bár többször is megadásra szólították fel a Musza Dagh harcosait, ám azok továbbra is keményen védték állásaikat. Közben a menekülés egyéb módjait fontolgatták: néhány megbízható személyt elküldtek Aleppóba és Alexandrettába, hogy az ostromállapotról ott is hírt adjanak a szövetségeseknek. Onnan sem érkezett segítség.

A Musza Dagh örményei elszánták magukat, hogy az utolsó leheletükig harcolnak. 1915. szeptember 5-én azonban váratlanul négykéményes cirkáló tűnt fel a tengeren: a *Guichen*. Az örmények zászlós jelzését látva figyelmeztető lövést adott le a part irányába a török csapatok megfélemlítésére, majd a hajóról csónakot küldött a partra, és az örmények küldöttsége átadhatta az ostromgyűrűbe zártak üzenetét.

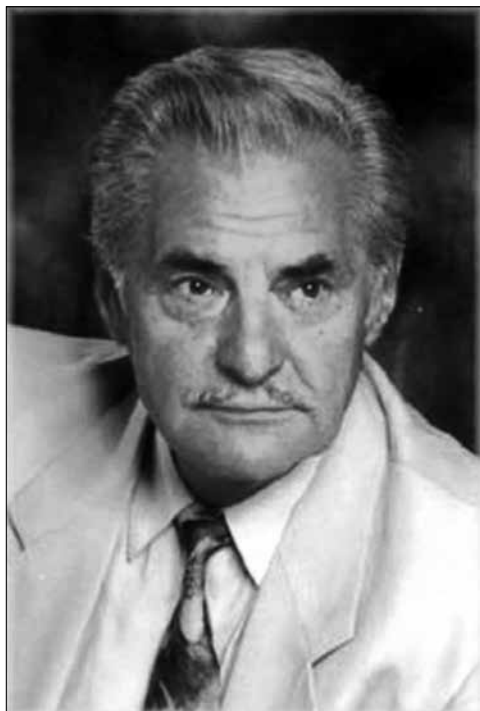
Deus ex machina

A *Guichen* cirkáló feltűnése döntő fordulatot jelentett a menekültek életében. Kevesen tudják azonban, hogy nem a véletlen sodorta Musza Dagh partjához a francia cirkálót. Charles-Tiran *Tékéian* hadnagy neve nem él a köztudatban, pedig ő volt, aki – miután elérték Alexandretta kikötőjét – szó szerint könyörgött parancsnokának, hogy a Musza Dagh felé irányítsa a cirkálót.

Tékéian francia katonai akadémiát végzett, később a Becsületrend lovagi fokozatával tüntették ki. Közéleti érdemeiért Marseille-ben teret neveztek el róla. (Többször találkozott Franz Werfellel is.)

Szeptember 9-én a *Guichen* parancsnoksága tűzszünetet kezdeményezett a két fél között, s megígérte, hogy az örmények kimenekítéséhez további segítséget kér. A francia cirkáló távozása után *Rifat* török parancsnok azt követelte az örményektől, hogy két óra elteltével adják meg magukat. A Musza Dagh védőinek annyi idejük sem volt, hogy mérlegeljék az ajánlatot, amikor a völgyből ágyúlövések hangzottak, a török hadsereg, a franciák által előírt tűzszünetet megsértve, általános és döntőnek szánt támadást intézett az örmények ellen. A védők ezt is – igaz, nagy véráldozat árán – visszaverték.

Szeptember 10-én a láthatáron két francia felségjelű hadihajó jelent meg: a *Guichen* és a *Jeanne d'Arc*.

Agárdy Gábor
(Gabriel
Arkalian)
édesapja is a
Musza Dagról
menekült el

Este kihirdették, hogy a francia hajók átszállítják az örményeket *Port Szaíd* kikötőjébe. Az ostromlottak, a több mint négyezer örmény kimenekítése szeptember 13-15. között megtörtént.

Ki volt Gabriel Bagradjan?

Akik olvasták Werfel művét, nem egykönnyen felejtik el a regény főhősét. Bagradjan az európai örmény értelmiségi jellegzetes képviselője. A sors akaratából lett népe vezére, megmentője, s miután vállalta és betöltötte küldetését, halála elkerülhetetlenül törvényszerű. Hogyan is élhetne tovább darabokra hullott magánéletével, szétporló népe mellett a száműzetésben? A regényhősnek ott kellett végeznie a Damladzsikon, török golyóktól átütött testtel, fia keresztjével a mellén.

Bár Werfel több alak jellemvonásából alkotta meg a maga Gabrielét, hőse alakjában Movszesz Der Kalousdianra ismerhettek a kortársak. Der Kalousdian az ottomán török sereg tisztje, képzett értelmiségi, kiemelkedő vezetője volt Musza Dagh örmény közösségének. Vezető szerepet játszott a hat falu hegyre vonulásában, az ottani élet megszervezésében és a védelmi harcokban. Gabriel Bagradjantól eltérően nem halt meg 1915. szeptember 15-én. Az antant oldalán vett részt a világháborúban, a francia hadseregben szárnysegédi beosztásig jutott. 1918 után a Musza Dagh-iakkal együtt visszatelepült szülőhelyére. Továbbra is a közösség elismert vezetője volt, számtalan dokumentumkép őrzi az arcát. 1927-1936 között a szír parlament, 1943-tól a libanoni országgyűlés képviselője volt. 1939-ben ugyanis ismét kényszerű emigrációba vezette a Mózes-hegy lakóit, ezúttal Libanonba. Köztisztviselőként, 1986-ban, 99 éves korában hunyt el. Síremléke a Bekaa-völgyi Anjar városban áll.

Epilógus

A Musza Dagh-i falvak örményei 1915. szeptember 15-én megmenekültek a biztos haláltól. *Port Szaíd*-ban, az egyiptomi örmény kolónia segítségével időszakos menedéket találtak, ám amikor a világháború végeztével (1918) a vesztes Törökország területétől Szíriához csatolták a Musza Dagh vidékét, visszaköltöztek elhagyott házaikba. A Damladzsikon megépítették a hősök emlékművét, s folytatták

az életet ott, ahol három évvel azelőtt abbahagyták. Boldogan fényképezkedtek az immár történelmi nevezetességű helyeken. Minden évben megfőzték a rituális harisztát, a Werfel könyvében is megörökített ősi örmény húsos kását, s úgy látszott, hogy hősiességükkel örökre kivívták maguknak a jogot, hogy őseik földjén élhessenek.

Az 1938-ban Párizsban aláírt francia-török megállapodást követően azonban Törökországhoz csatolták vissza a Musza Daghot, így az itt élőknek 1939. július 14-én ismét menekülniük kellett. Egy részük Szíriába, más részük – 5125 Musza Dagh-i örmény, 1205 család – Libanonba távozott, ahol Anjar központtal örmény kolóniát alapítottak. 1939-40-ben épületek híján, míg csak fel nem építették lakóházaikat ismét sátrakban éltek. Az anjari örmény kolónia életének megszervezésében – mint már említettük – elvülhetetlen érdemeket szerzett Movszesz Der Kalousdian.

A Musza Daghon maroknyi örmény maradt csupán. Vakefben – Törökország legrégebb lakott városában – 1998-ban felépítették az azóta is működő örmény apostoli templomot. A II. világháború befejezése után Szovjet-Örményország meghirdette a hazatelepülési lehetőséget a diaszpóra örményei számára. Ebbe a repatriációs folyamatba kapcsolódott bele a Mózes-hegy örményeinek egy része is. Az ecsmiadzini járásban találták meg új hazájukat, itt telepedett le a szuedijai hat örmény falu megrostált, megfogyatkozott lakossága. A helyet ma úgy hívják: *Muszaler*.

Minden szeptemberben a vöröstufából készült emlékmű köré gyülekeznek a Musza Dagról elszármazott örmények, s a nagy megpróbáltatás és a csodálatos megmenekülés emlékére negyven hatalmas kondérban főzik a harisztát.

A Musza Dagh negyven napja valójában 53 nap volt. Werfel nem a történelmet akarta meghamisítani. A mitikus negyvenes számmal az örmények hősiességének önvédelmi harcát, kivonulását, legendás megmenekülését kívánta biblikus magasságokba emelni. *Az igazságot írtam, sőt, többet, mint a puszta igazság. Mert a képzelet segítségével megrajzolt igazság igazabb, mint a nyers valóság* – nyilatkozta később Werfel.

A Musza Ler tetején, a Damladzsikon a mártírok sírjának hősi emlékműve az örmény hősiesség és helytállás emlékét őrzi.

Krajcsir Piroska